

Ks. ŁUKASZ CELIŃSKI¹

AKW/WSD SIEDLCE

MODLITWY WSTAWIENNICZE W MODLITWIE EUCHARYSTYCZNEJ. HISTORIA I TEOLOGIA

Treść: Wstęp; 1. U początków: dziękczynienie i błaganie; 2. Funkcja modlitw wstawienniczych w anaforze; 3. Modlitwy wstawiennicze a modlitwa wiernych na Zachodzie; Zakończenie; Streszczenie; Summary: *Intercessions in Eucharistic prayers. History and theology*; Bibliografia.

Słowa kluczowe: anafora, modlitwy wstawiennicze, eucharystia, historia liturgii.

Keywords: anaphora, intercessory prayers, Eucharist, history of the liturgy.

Wstęp

Badanie początków i rozwoju modlitwy eucharystycznej stanowiło najważniejszą część badań naukowych dotyczących eucharystii w ciągu ostatnich siedemdziesięciu lat². Po monumentalnym dziele *Missarum sollemnia* Josefa

¹ Autor, ksiądz diecezji siedleckiej, absolwent Papieskiego Instytutu Liturgicznego Św. Anzelma w Rzymie, doktor świętej liturgii, wykładowca liturgiki w Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Siedleckiej, w Instytucie Teologicznym w Siedlcach oraz w Akademii Teologicznej w Warszawie. Aktualnie jest kierownikiem Referatu liturgicznego Kurii Diecezjalnej Siedleckiej oraz przewodniczącym Diecezjalnej Komisji Liturgicznej. ORCID: 0000-0002-1068-7657. Włoska wersja niniejszego artykułu została przyjęta do druku w czasopiśmie „Rivista Liturgica”.

² Liczba publikacji jest bardzo duża. Przegląd bibliograficzny można znaleźć w: G.J. CUMMING, *The Early Eucharistic Liturgies in Recent Research*, w: B.D. SPINKS (red.), *The Sacrifice of Praise. Studies on the Themes of Thanksgiving and Redemption in the Central Prayers of the Eucharistic and Baptismal Liturgies in Honour of Arthur Hubert Courtain*, Rome 1981, s. 65-69; A. GERHARDS, *Entstehung und Entwicklung des Eucharistischen Hochgebets im Spiegel der neueren*

Andreas Jungmanna³, w którym austriacki jezuita skrupulatnie zebrał historyczne dowody rozwoju całej celebracji eucharystycznej rytu rzymskiego, główne zainteresowanie uczonych, przynajmniej w kontekście zachodnim, skupiało się niemal wyłącznie na samej modlitwie eucharystycznej, pomijając badanie innych części rytu, co ostatnio jest przywracane⁴. Wśród badań nad samymi anaforami większość dotyczy teorii ich pochodzenia i sprowadza się do tekstu ustalonego w starożytności, znajdującego się w najstarszych księgach liturgicznych. Ten kierunek badań nad pochodzeniem modlitwy eucharystycznej, był bardzo silny w latach poprzedzających reformę liturgiczną i doprowadził do publikacji tomu zatytułowanego *Præx eucharistica*⁵, który następnie posłużył jako podstawa do opracowania nowych modlitw eucharystycznych podczas prac *Consilium*⁶. Znacznie mniej, zwłaszcza w kontekście zachodnim, napisano o ewolucji tekstu modlitw eucharystycznych w średniowieczu, zwłaszcza przed Soborem Trydenckim (1545-1563)⁷. Dość rozpowszechnione przed Soborem Watykańskim II wyobrażenie o liturgii chrześcijańskiego Zachodu, zdominowanej w pewnym

Forschung. Der Beitrag der Liturgiewissenschaft zur liturgischen Erneuerung, w: A. HEINZ, H. RENNINGS (red.), *Gratias agamus. Studien zum eucharistischen Hochgebet für Balthasar Fischer*, Freiburg-Basel-Wien 1992, s. 75-96; E. MAZZA, *La celebrazione eucaristica. Genesi del rito e sviluppo dell'interpretazione*, Bologna 2003, s. 11-12.

³ Por. J.A. JUNGSMANN, *Missarum sollemnia: eine genetische Erklärung der römischen Messe*. 2 voll., Wien-Freiburg 1962⁴. Pierwsze wydanie dzieła ukazało się w języku niemieckim w 1948 roku. Zob. również A.A. HÄUSSLING, „*Missarum sollemnia*“ und „*Eucharistie*“. *Die liturgiewissenschaftliche Erklärung der Messe von Josef Andreas Jungmann zu Hans Bernhard Meyer. Anlässlich von Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft, Teil 4*, „Archiv für Liturgiewissenschaft“ 32 (1990), s. 382-393.

⁴ Kilka lat temu w Papieskim Instytucie Liturgicznym Sant'Anselmo w Rzymie rozpoczęto projekt historycznego badania Eucharystii w oparciu o metodę liturgiki komparatywnej, szeroko stosowaną w kontekście liturgii wschodnich. Stworzona przez Antona Baumstarka i udoskonalona przez innych, w szczególności przez Roberta Tafta, zwłaszcza do badania struktur rytualnych, okazała się szczególnie skuteczna w historycznej rekonstrukcji rozwoju Mszy rzymskiej w specyficznym kontekście liturgii zachodnich. Metoda ta oferowała zatem ważne klucze do zrozumienia zjawisk rozwoju rytuałów, nawet bez odkrywania nowych źródeł. Projekt ten przyniósł pierwsze owoce w pracy Radka Tichý'ego na temat proklamacji Ewangelii. Por. R. TICHÝ, *Proclamation de l'Évangile dans la messe en Occident. Ritualité, histoire, comparaison, théologie*, Roma 2016. Później nastąpiła kontynuacja z naszym wkładem dotyczącym obrzędów Mszy umieszczonych między końcem modlitwy eucharystycznej a komunią. Por. Ł. CELIŃSKI, *I riti che seguono l'anafora nella messa in Occidente. Studio di liturgia comparata*, Münster-Zürich 2020. W trakcie badań są także inne części Mszy, o czym świadczy niedawna publikacja na temat obrzędów wejścia. Por. V. ANGELUCCI, *Ad collectam e sacrario. I riti d'ingresso nella liturgia romana*, Münster-Zürich 2021. Por. S. PARENTI, *Gli studi storici in liturgia: l'apporto della liturgia comparata*, „Archivio Teologico Torinese” 2 (2022), s. 282-283.

⁵ A. HÄNGGI, I. PAHL, *Præx eucharistica. Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti*, Fribourg (Suisse) 1968.

⁶ Por. B. BOTTE, *Il movimento liturgico. Testimonianza e ricordi*, Cantalupa 2009, s. 209.

⁷ W kontekście liturgii bizantyjskiej, wzorcowe w swoim podejściu do historycznej ewolucji tekstu anafory św. Jana Chryzostoma jest niedawne studium Stefano Parentiego. Por. S. PARENTI, *L'anafora di Crisostomo. Testo e contesti*, Münster 2020.

momencie niemal całkowicie przez obrządek rzymski, zwłaszcza po reformie karolińskiej, było takie, że od średniowiecza ryt był niemal nieruchomy, a jedyna modlitwa eucharystyczna, reprezentowana przez Kanon Rzymski, wydawała się wręcz nieinteresująca dla badań historycznych. To prawda, że historia bada głównie zmiany, a jeśli ich nie ma, nie ma czego badać. Problem polega na tym, że wciąż bardzo mało wiemy o liturgii rzymskiej okresu średniowiecza. Jak pokazały ostatnie badania na ten temat, krążące do niedawna idee, na których budowano różne teorie dotyczące rozwoju liturgii w średniowieczu, często nie mają poparcia w źródłach. To prawda, że badania historyczne muszą zaczynać się od roboczych hipotez. Te jednak muszą zostać zweryfikowane w toku badań i albo potwierdzone, albo obalone. W badaniach nad Mszą rzymską nadal często zdarza się, że hipotezy dotyczące przeszłości są traktowane jako fakty historyczne, bez krytycznej oceny. Taki przypadek można zaobserwować na przykład w pomysłach wysuniętych dawno temu przez Bonifaasa Luykxa († 2004) na temat pochodzenia i rozwoju średniowiecznych *ordines missae*, które nadal są często postrzegane jako fakty, mimo że nie wytrzymują konfrontacji ze źródłami, co również niedawno wykazaliśmy⁸. Jak zauważył nieżyjący już Robert Taft, powtarzając za Karlem Popperem, postęp w nauce jest wtedy, gdy ma się odwagę falsyfikować hipotezy robocze⁹.

Zachodnie badania nad genezą i ewolucją modlitwy eucharystycznej, choć w różnych modelach, koncentrowały się w dużej mierze na opisie Ostatniej Wieczerzy, która zgodnie z ideami zaproponowanymi po raz pierwszy przez Gregory'ego Dix'a († 1952)¹⁰, miałyby zapoczątkować strukturę chrześcijańskiej Eucharystii. Niewiele miejsca poświęcono modlitwom wstawienniczym w anaforach. Nasz niewielki wkład, który w żaden sposób nie rości sobie pretensji do bycia wyczerpującym, ma na celu zaoferowanie ogólnego wglądu w historię i teologię intercesji w modlitwach eucharystycznych. Wychodząc od najdawniejszych świadectw i opierając się na kilku znaczących przykładach, pochodzących zarówno z chrześcijańskiego Wschodu, jak i Zachodu, postaramy się dojść do teologicznego klucza fenomenu modlitw wstawienniczych w rycie eucharystycznym. Nasze podejście będzie głównie strukturalno-historyczne w perspektywie liturgiki komparatywnej¹¹. Znaczące dla naszego opracowania fragmenty tekstów źródłowych zostały wyróżnione podkreśleniem.

⁸ Por. Ł. CELIŃSKI, *I riti che seguono l'anafora nella messa in Occidente*, s. 387-391.

⁹ Por. R.F. TAFT, *Analiza strukturalna jednostek liturgicznych. Esej metodologiczny*, w: TENŻE, *Ponad wschodem i zachodem. Problemy rozumienia liturgii*, Kraków 2014, s. 249-250.

¹⁰ Por. G. DIX, *The Shape of the Liturgy*, London 1945.

¹¹ Zob. R.F. TAFT, *Analiza strukturalna jednostek liturgicznych*, s. 246-253.

1. U początków: dziękczynienie i błaganie

W najwcześniejszym rytualnym opisie liturgii chrześcijan w Rzymie, skomponowanym w połowie II wieku, Justyn Męczennik potwierdza typologiczne rozróżnienie elementów składających się na modlitwę wypowiedzaną nad chlebem i winem przez przewodniczącego Eucharystii. Widzimy to po pierwsze w przypadku liturgii chrzcielnej.

„Następnie przynoszą przełożonemu braci chleb i kielich napełniony wodą zmieszaną z winem. Ten je bierze, wielbi i chwali Ojca wszechrzeczy przez imię Syna i Ducha Świętego i składa długie dziękczynienie (εὐχαρστίαν) za tę właśnie łaskę, jakiej nam udzielić raczył. Po odmówieniu modlitw (τὰς εὐχὰς) i dziękczynienia (τὴν εὐχαρστίαν) przez przełożonego cały lud obecny z radością woła: Amen”¹².

[św. Justyn Męczennik, II wiek]

W działaniu przewodniczącego celebracji chrzcielnej Justyn zaznacza różnicę między modlitwami a Eucharystią, obecnymi w tym samym momencie rytualnym, po przekazaniu darów i przed ich rozdaniem. Jest to zatem część zajmowana dziś przez modlitwę eucharystyczną. Dla Justyna jest ona uwielbieniem i oddaniem chwały Ojcu, w imię Syna i Ducha Świętego, a składa się z modlitw i dziękczynienia. Podobnie rzecz ma się z niedzielną celebracją.

„Po czym jak się już powiedziało, gdy modlitwa się skończy przynoszą chleb oraz wino i wodę, a przełożony zanoszą modlitwy (εὐχὰς) tudzież dziękczynienie (εὐχαρστίας), ile tylko może, lud zaś z radością odpowiada Amen”¹³.

[św. Justyn Męczennik, II wiek]

Według Justyna to, co przewodniczący synaksy eucharystycznej wypowiada nad chlebem i winem, jest dwojakiego rodzaju, składa się z modlitw, które przypuszczalnie możemy utożsamić z intercesjami i z dziękczynieniem. Światło na to jak mogła wyglądać modlitwa przewodniczącego, rzuca najstarsza znana formuła modlitwy chrześcijańskiej związana z obrzędem eucharystycznym, zawarta w rozdziale 9 *Didaché*. Składa się ona z dwóch dziękczynień: najpierw

¹² JUSTYN MĘCZENNIK, *Pierwsza Apologia* 65.3, w: M. STAROWIEYSKI (red.), *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, Kraków 1987, s. 252. Tekst grecki z IUSTINUS MARTYR, *Apologiae* 1.65.3, w: C. MUNIER (red.), *Justin Apologie pour les chrétiens*, Paris 2006, s. 304.

¹³ TENŻE, *Pierwsza Apologia* 67.5, w: M. STAROWIEYSKI (red.), *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, s. 254. Tekst grecki z IUSTINUS MARTYR, *Apologiae* 1.67.5, C. MUNIER (red.), *Justin Apologie pour les chrétiens*, s. 310. Zob. także P. BRADSHAW, *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody badań wczesnej liturgii*, Kraków 2016, s. 183-187.

za kielich, a następnie za chleb, a także błagania za Kościół, po którym następuje napomnienie dotyczące uczestników.

„9.1. Co do Eucharystii, składajcie dziękczynienie w taki oto sposób:

2. Najpierw przy kielichu: Dziękujemy Ci, Ojczy nasz, za świętą winorośl Dawida, sługi Twego, którą objawiłeś nam przez Jezusa, sługę Twego. Tobie chwała na wieki!

3. Następnie przy łamaniu chleba: Dziękujemy Ci, Ojczy nasz, za życie i za poznanie, które objawiłeś nam przez Jezusa, sługę Twego. Tobie chwała na wieki!

4. Jak ten chleb łamany, rozrzucony po górach, został w jedno zebrany, tak niech Kościół Twój aż po najdalsze krańce ziemi zbierze się w jednym królestwie Twoim, bo Twoja jest chwała i moc przez Jezusa Chrystusa na wieki!

5. Niech nikt nie je ani nie pije z waszej Eucharystii oprócz tych, co zostali ochrzczeni w imię Pana, gdyż to właśnie miał Pan na myśli mówiąc: Nie dawajcie psom tego, co święte¹⁴.

[*Didaché*, przełom I/II wieku]

W najstarszym znanym tekście eucharystycznym błaganie dotyczy tematu jedności Kościoła, który rytualnie reprezentowany jest przez łamany i zbierany chleb¹⁵.

Podobnie rozdział 10 zawiera podwójne dziękczynienie, po którym następuje błaganie za Kościół i napomnienie dotyczące uczestników Eucharystii.

„10.1. A gdy się nasycicie, składajcie dziękczynienie w taki oto sposób:

2. Dziękujemy Ci, Ojczy Święty, za święte Imię Twoje, które z woli Twojej zamieszkało w sercach naszych, i za poznanie i za wiarę i za nieśmiertelność, które objawiłeś nam przez Jezusa, sługę Twego. Tobie chwała na wieki!

3. Ty, Panie wszechmogący, stworzyłeś wszystko dla Imienia Twego, dałeś ludziom pokarm i napój, aby ciesząc się nim Tobie dziękowali. Nam zaś dałeś w swej łaskawości duchowy pokarm i napój, i życie wieczne przez Jezusa, sługę Twego. 4. Nade wszystko dziękujemy Ci za wielką potęgę Twoją. Tobie chwała na wieki!

¹⁴ *Didaché* 9, w: M. STAROWIEYSKI (red.), *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, s. 267.

¹⁵ Na ten temat warto zapoznać się z J. TAYLOR, *The Breaking of the Bread*, „*Ephemerides Liturgicae*” 113 (1999), s. 332-346. Zob. także Ł. CELIŃSKI, *I riti che seguono l'anafora nella messa in Occidente*, s. 186-192.

5. Pomnij, Panie, na Kościół Twój, i wybaw go od złego wszelkiego i uczynń doskonały w miłości Twojej. I zgromadź go z czterech stron świata, uświęcony, w królestwie Twoim, które przygotowałeś dla niego, bo Twoja jest moc i chwała na wieki!

6. Niechaj przyjdzie łaska i przeminie ten świat! Hosanna Bogu Dawidowemu! Kto święty, niech podejdzie, kto nim nie jest, niech czyni pokutę! Marana tha! Amen. 7. Prorokom zaś pozwólcie odprawiać dziękczynienie jak długo zechcą”¹⁶.

[*Didaché*, przełom I/II wieku]

W tym drugim tekście błaganie jest już bardziej rozwinięte, ale pierwotny temat jedności Kościoła pozostaje centralny. Jak widzimy, *Didaché* potwierdza, z jednej strony, obecność błaganie za Kościół w starożytnej modlitwie związanej z chrześcijańską Eucharystią, a z drugiej strony fakt, że błaganie to znajduje się po dziękczynieniu.

Dwa późniejsze teksty, zależne od *Didaché*, znajdują się w VII Księdze *Konstytucji Apostolskich*. W nich widzimy już dalszy rozwój tematyczny.

„25.1. Jako wierni i wdzięczni słudzy nieustannie dziękujcie za eucharystię w taki sposób: 2. Dziękujemy Ci, Ojcze nasz, za życie, które nam poznać dałeś przez Jezusa, Syna swego, przez którego wszystko stworzyłeś i nad wszystkim sprawujesz opiekę, posłałeś Go, aby dla naszego zbawienia stał się człowiekiem, pozwoliłeś, aby poniósł mękę i umarł, wskrzesiłeś Go, zechciałeś obdarzyć chwałą, posadziłeś po swojej prawicy oraz przez Niego również obiecałeś nam zmartwychwstanie.

3. Wszechmogący Władco, wieczny Boże, jak niegdyś ten dar był rozproszony, a gdy go zebrano, stał się jednym chlebem, tak w swoim królestwie zgromadź swój Kościół „z krańców ziemi”.

4. Ponadto dziękujemy Ci, nasz Ojcze, za drogocenną krew Jezusa Chrystusa, która za nas została rozlana, i za drogocenne ciało, ich antytypy składamy tu, bo On nakazał nam głosić swoją śmierć. Przez Niego Tobie chwała na wieki wieków. Amen.

5. Darów tych niechaj nie spożywa nikt, kto nie został wtajemniczony; mogą je spożywać wyłącznie ci, którzy przez chrzest zostali zanurzeni w śmierć Pana. 6. A gdyby ktoś niewtajemniczony podstępnie je spożył, spożywa własne potępienie, ponieważ nie mając wiary w Chrystusa

¹⁶ *Didaché* 10, w: M. STAROWIEYSKI (red.), *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, s. 267-268.

uczestniczył w tym, co zakazane, i szykuje karę dla siebie. 7. Gdyby jednak ktoś spożył je nieświadomie, to po skrótowym pouczeniu wtajemniczcie go, aby nie odszedł w pogardzie”¹⁷.

[Konstytucje Apostolskie, ok. 375-380 r.]

W tym tekście zauważamy szczególne odwrócenie pozycji błagania za Kościół, podanego w bardzo archaicznej formie, które znajduje się między dwoma dziękczynieniami. Jak zauważa Mazza, wynika to z faktu, że tekst *Konstytucji Apostolskich* nie zawiera już wieczerzy, przypuszczalnie obecnej między rozdziałami 9 i 10 *Didaché*, i dlatego staje się pojedynczą modlitwą eucharystyczną¹⁸. W tej nowej pozycji, obecność błagania w środku wyraźnie potwierdza, że jest ono rytualnie reprezentowane przez połamany i zebrany w jedno chleb. Księga VII *Konstytucji Apostolskich* w rozdziale 26 podaje dalej inną modlitwę, która, rozwijając tematy dziękczynienia, teraz ujednolicone, przywraca błaganie, ponownie proponując strukturę *Didaché* 10.

„26.1. Po przyjęciu komunii dziękujcie tak: 2. Dziękujemy Ci, Boże Ojczy Jezusa, naszego Zbawiciela, za święte Imię Twoje, które umieściłeś między nami; dziękujemy Ci za wiedzę, wiarę, miłość i za nieśmiertelność, których nam udzieliłeś przez Jezusa, Syna swego. 3. Władco wszechmogący, Boże wszechrzeczy, który przez Niego stworzyłeś świat i to, co się w nim znajduje, zasiałeś w naszych duszach Prawo, zapewniłeś ludziom środki utrzymania, Boże naszych świętych i doskonałych przodków, Abrahama, Izaaka i Jakuba, Twych wiernych sług, Boże mocny, wierny, prawdziwy, niezawodny w swoich obietnicach, Ty posłałeś na ziemię Jezusa swojego Chrystusa, aby zamieszkał między ludźmi jako Człowiek, będąc Bogiem Logosem i Człowiekiem, i wyplenił błąd.

4. Również teraz, przez wgląd na Niego, pamiętaj o tym swoim świętym Kościele, który nabyłeś drogocenną krwią swojego Chrystusa, uwolnij swój Kościół od wszelkiego zła, w swej miłości i prawdzie uczyn go doskonałym, i zgromadź nas wszystkich w swoim królestwie, które mu przygotowałeś.

5. Maranatha: hosanna Synowi Dawidowemu, błogosławiony, który przychodzi w imię Pańskie, Pan Bóg, który objawił się nam w ciele.

¹⁷ *Konstytucje Apostolskie* 7.25, w: A. BARON, H. PIETRAS (red.), *Constitutiones Apostolorum*, Kraków 2007, s. 188-189.

¹⁸ Por. E. MAZZA, *Genesi dell'anafora fino a Basilio*, w: E. ALBANO (red.), *La cena del Signore. Una prospettiva di studio diacronica*, Bari 2018, s. 143-148.

6. Jeśli ktoś jest święty, niech się zbliży, a kto nim nie jest, niechaj się nim stanie przez nawrócenie. Troskę o składanie dziękczynienia powierzcie waszym prezbiterom”¹⁹.

[Konstytucje Apostolskie, ok. 375-380 r.]

Na podstawie tych najwcześniejszych świadectw można zauważyć obecność w modlitwie nad chlebem i winem, obok dziękczynienia, także modlitwy błagalnej, która już w *Didaché* dotyczy tematu jedności Kościoła. Można ją słusznie uznać za genezę późniejszego rozwoju modlitw wstawienniczych w anaforach²⁰.

Niezależnie od wiarygodności hipotezy pochodzenia chrześcijańskiej modlitwy eucharystycznej z matrycy judaistycznej, która wyjaśnia strukturę wielu, ale nie wszystkich starożytnych tekstów²¹. Nawet w przypadku jej pochodzenia od sympozjonu²², we wczesnych tekstach chrześcijańskich pojawia się nowa perspektywa, która odróżnia modlitwę chrześcijańską od jej judaistycznej lub hellenistycznej matrycy. Jest to perspektywa eschatologiczna, która jest przedmiotem błagania. W przeciwieństwie do kontekstów pochodzenia²³, chrześcijańskie podejście wyraża się w kategoriach eschatologicznego oczekiwania, umieszczając przedmiot prośby nie w rzeczach tego świata, ale w rzeczywistości królestwa Bożego, które nadchodzi i które już się urzeczywistniło w Chrystusie. Można tu dostrzec ślady najstarszej teologii Kościoła, naznaczonej eschatologicznym oczekiwaniem i zorientowanej na spełnienie w niebiańskim Jeruzalem²⁴.

2. Funkcja modlitw wstawienniczych w anaforze

Genetycznie rzecz biorąc, modlitwy wstawiennicze stanowią trzecią część (strofę) pierwotnego schematu paleo-anafory²⁵. Należą one zatem do najstarszej warstwy modlitwy eucharystycznej. Podobnie jak w judaizmie, również w logice

¹⁹ *Konstytucje Apostolskie* 7.26, w: A. BARON, H. PIETRAS (red.), *Constitutiones Apostolorum*, s. 189*-190*.

²⁰ Zob. także E. MAZZA, *La celebrazione eucaristica*, s. 277-278.

²¹ Zob. na ten temat S. PARENTI, *L'anafora di Crisostomo*, s. 57-59.

²² Por. B.D. SPINKS, *Do This in Remembrance of Me. The Eucharist from the Early Church to the Present Day*, London 2013, s. 2-5.

²³ W różnych tekstach pochodzenia żydowskiego, w których znajdują się elementy tematyczne podobne do tych, które można znaleźć we wczesnochrześcijańskich tekstach związanych z kultem eucharystycznym, przedmiot błagania dotyczy rzeczywistości tego świata. Zob. także V. RAFFA, *Liturgia eucaristica. Mistagogia della Messa: dalla storia e dalla teologia alla pastorale pratica*, Roma 2003, s. 486. Przegląd tych tekstów można znaleźć w: E. MAZZA I IN. (red.), *Segno di unità. Le più antiche eucaristie delle Chiese*, Bose 1996, s. 127-156.

²⁴ Por. E. KÄSEMANN, *Gli inizi della teologia cristiana*, w: TENŽE, *Saggi esegetici*, Casale Monferrato 1985, s. 83-105. Zob. także R.F. TAFT, *Nowe spojrzenie na historycyzm*, w: TENŽE, *Ponad wschodem i zachodem. Problemy rozumienia liturgii*, Kraków 2014, s. 46-48.

²⁵ Por. E. MAZZA, *Genesi dell'anafora fino a Basilio*, s. 147, przypis 15.

modlitwy chrześcijańskiej od najdawniejszych czasów prośba zawsze znajduje się po uwielbieniu Boga²⁶. W anaforach, które ukształtują się w tradycji Kościołów, począwszy od najstarszych tekstów cytowanych powyżej, błaganie będzie strukturalnie zależało od modlitwy o jedność Kościoła²⁷. Temat ten będzie miał następnie różnego rodzaju rozwinięcia, które jednak pojawią się jako mniej lub bardziej szczegółowa specyfikacja jedności Kościoła²⁸, zarówno w wymiarze niebiańskim (aniołowie, święci itp.), jak i tym ziemskim (papież, patriarchowie, biskupi itp.).

W cytowanych powyżej fragmentach VII księgi *Konstytucji Apostolskich* zauważamy pojawienie się nowego elementu, nieobecnego jeszcze w *Didaché*. Jest nim odniesienie do bezpośrednich uczestników celebracji, wyrażone za pomocą zaimka „my”²⁹. To „my” Kościoła, w trakcie rozwoju modlitw eucharystycznych, znajdzie różne sposoby wyrażania własnej tożsamości (kim jesteśmy, co robimy i, ostatecznie, dlaczego to robimy) w odniesieniu do kultu eucharystycznego.

Z jednej strony, samoświadomość Kościoła, że jest jednością, ponieważ jest Ciałem Chrystusa, pod wpływem teologii Pawłowej (por. 1 Kor 10, 17)³⁰ będzie bardziej wyraźna w rozwoju epiklezy, która narodzi się jako modlitwa prośby o owoce komunii. W ten sposób przejdzie się od idei Kościoła pojmowanego w sposób uniwersalny do Kościoła widzianego w zgromadzeniu eucharystycznym³¹. Z drugiej strony wzrośnie również świadomość teologicznej wartości aktu kultu sprawowanego w Eucharystii, czyli tego, co Kościół czyni i dlaczego to czyni.

Jeśli chodzi o poszczególne modlitwy wstawiennicze, to z czasem rozwinię się dwojaki sposób wprowadzania ich do narracji anaforycznej: albo za pomocą inwokacji skierowanej do Boga typu „pamiętaj...” lub podobnej, albo za pomocą wyrażenia celu działania Kościoła typu „ofiarujemy Ci ten kult za...” lub podobnej. Najprawdopodobniej początków tej podwójnej modalności można doszukiwać się już w tekście egipskiej anafory ze strasburskiego papyrusu *Gr. 254*³², pochodzącej

²⁶ Zob. np. ORIGENES, *De oratione* 33.1, w: J.P. MIGNE (red.), *Patrologia graeca*, vol. 11, Parisiis 1857, s. 558-559.

²⁷ Por. E. MAZZA, *La celebrazione eucaristica*, s. 277-278.

²⁸ Por. H.B. MEYER, *Eucharistie. Geschichte, Theologie, Pastoral*, Regensburg 1989, s. 348.

²⁹ „ich antytypy składamy tu”. *Konstytucje Apostolskie* VII.25.4, patrz wyżej, przypis 17. „i zgromadź nas wszystkich w swoim królestwie” *Konstytucje Apostolskie* VII.26.4, zob. wyżej przypis 19.

³⁰ „Ponieważ jeden jest chleb, przeto my, liczni, tworzymy jedno Ciało. Wszyscy bowiem bierzemy z tego samego chleba”.

³¹ Por. E. MAZZA, *La celebrazione eucaristica*, s. 276-277.

³² Obecny *status quaestionis* widzi w świadectwie *Papyrusu Strasburskiego Gr. 254* niekompletny tekst, ale kompletną paleo-anaforę. Na ten temat por. E. MAZZA, *Genesi dell'anafora fino a Basilio*, s. 152-157.

z kontekstu porannego kultu³³. Zbudowana z trzech części, choć bez żadnego związku z *Didaché*, anafora ta, po dziękczynieniu za dar światła interpretowany w sposób chrystologiczny obecny w pierwszej strofie, w drugiej teologicznie reinterpretuje ten akt dziękczynienia jako ofiarę i akt kultu. Trzecia część zawiera błaganie za Kościół, o pokój i w innych potrzebach. Oto tekst podzielony na trzy elementy.

„Ciebie chwalić..... w nocy i we dnie... Ciebie, który stworzyłeś niebiosa i wszystko, co jest w nich, ziemię i wszystko, co jest na ziemi, morza, rzeki i wszystko, co jest w nich, Ciebie, który stworzyłeś człowieka na swój obraz i podobieństwo; wszystko, co stworzyłeś swoją mądrością, swoim światłem, prawdziwym światłem Twojego Syna, naszego Pana i Zbawiciela Jezusa Chrystusa, przez którego Tobie, z Nim i z Duchem Świętym w dziękczynieniu składamy Ci ofiarę według Logosu, ten bezkrwawy kult, który wszystkie narody ofiarują Tobie od wschodu słońca do jego zachodu, od północy do południa, bo wielkie jest Twoje Imię wśród wszystkich narodów; i na każdym miejscu ofiaruje się kadzidło Twojemu świętemu Imieniu i czystą ofiarę.

W tej ofierze i całopaleniu modlimy się i wzywamy Cię: pamiętaj o Twoim świętym i jednym Kościele katolickim, o wszystkich ludach i całej Twojej trzodzie. Daj niebiański pokój dla wszystkich naszych serc, ale także w tym życiu obdarz nas pokojem. Królestwo ziemi w pokoju dla nas i dla Twojego świętego Imienia, głowy... wojsk, dowódców, rady...”³⁴

[Papirus Strasburski Gr. 254, IV lub V wiek]

Drugi werset tekstu, wracając do tego, co zostało uczynione w pierwszym, ustanawia ofiarną i kultyczną wartość uwielbienia i dziękczynienia, poprzez odniesienia biblijne do Rz 12, 1 i Mal 1, 11, bardzo drogie chrześcijańskiej teologii kultu. Uważa się to za podstawę narodzin sekcji anamnezy-ofiarowania w modlitwach eucharystycznych³⁵. Trzecia strofa jest skonstruowana w taki sposób, aby włączyć Kościół w jego różnych wymiarach w ofiarę i ofiarowanie. Później paleo-anafora z *Papirusu Strasburskiego Gr. 254* stanie się pierwszą częścią aleksandryjskiej anafory św. Marka, w której modlitwy wstawiennicze zostaną dalej rozwinięte. Druga część anafory św. Marka zostanie zaimportowana z tradycji

³³ Zob. *Tamże*, s. 158.

³⁴ *Tamże*, s. 158-159, przypis 46. Tłumaczenie własne. Zob. także E. MAZZA I IN. (red.), *Segno di unità. Le più antiche eucaristie delle Chiese*, s. 183-185.

³⁵ Por. E. MAZZA, *Genesi dell'anafora fino a Basilio*, s. 159-160.

antiocheńskiej, którą znajdujemy w anaforze św. Jakuba³⁶. Wyjaśnia to, dlaczego w anaforze św. Marka, po intercesjach, następuje narracja Ostatniej Wieczerzy, anamneza i epikleza.

Ponieważ bardziej szczegółowa analiza tekstów różnych anafor przekracza granice tego krótkiego opracowania, ze struktury najstarszych tekstów eucharystycznych na tym etapie można wywnioskować, że (1) modlitwy wstawiennicze mają tendencję do występowania w końcowej części anafory, (2) zależą początkowo od starożytnego błagania o jedność Kościoła, a później także od epiklezy, oraz (3) są wyrazem celu kultu eucharystycznego, który uobecnia zbawcze dzieło Chrystusa. Potwierdza to również, na przykład, Cyryl/Jan Jerozolimski, kiedy w swojej piątej katechezie mistagogicznej mówi o części anafory umieszczonej między epiklezą a *Ojcze nasz*.

„8. Po dokonaniu duchowej ofiary i bezkrwawego hołdu, prosimy nad prześlągalnym darem Boga o powszechny pokój dla kościoła, o zgodę na świecie, za cesarza i wojsko, za chorych i strapionych w ogóle; za wszystkich potrzebujących pomocy zanosimy modlitwy i przedkładamy ofiarę. Wspominamy też zmarłych: najpierw patriarchów, proroków, apostołów, męczenników, aby Bóg ze względu na ich prośby i wstawiennictwo przyjął naszą modlitwę. Potem modlimy się za zmarłych świętych ojców, biskupów i w ogóle za wszystkich, którzy wśród nas zasnęli. Wierzimy bowiem, iż modlitwa pomaga душom, zwłaszcza tym, za które jest składana ta święta i wstrząsająca ofiara”³⁷.

[św. Cyryl/Jan Jerozolimski, IV wiek]

W świadectwie Jana/Cyryla Jerozolimskiego zauważamy już poszerzenie perspektywy owocności ofiary eucharystycznej, rozszerzonej nie tylko na bezpośrednich uczestników obrzędu, ale także na zmarłych. Według Paul’a Bradshaw’a i Maxwell’a Johnson’a³⁸ byłaby to jedna z sześciu znaczących zmian, jakie zaszły w Kościele do III wieku.

Wydaje się, że na początku nie ma rozróżnienia między modlitwą wstawienniczą a wspomnieniem³⁹. Byłby to podwójny sposób wyrażenia tej samej idei komunii/obecności całego Kościoła w Eucharystii. Dlatego na przykład

³⁶ Por. *Tamże*, s. 169-170.

³⁷ CYRYL JEROZOLIMSKI, *Katecheza mistagogiczna* 5.8-9, w: M. STAROWIEYSKI (red.), *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, s. 261.

³⁸ Por. P.F. BRADSHAW, M.E. JOHNSON, *The Eucharistic Liturgies. Their Evolution and Interpretation*, Collegeville (Minnesota) 2012, s. 59.

³⁹ Por. S. PARENTI, *L’anafora di Crisostomo*, s. 371.

w anaforze św. Jana Chryzostoma po epiklezie znajdujemy następujące fragmenty:

„Składamy Tobie również tę duchową ofiarę za tych, którzy spoczęli w wierze, za praojców, ojców, patriarchów, proroków, apostołów, kaznodziejów, ewangelistów, męczenników, wyznawców, ascetów oraz za wszystkich sprawiedliwych, którzy w wierze spoczęli. A nade wszystko za Najświętszą, Przczystą, Błogosławioną i pełną chwały Panią naszą, Bogurodnicę i zawsze Dziewicę Maryję. Za świętego Jana Chrzciciela, Proroka i Poprzednika, czcigodnych i chwalebnych apostołów, świętego N., którego ze czcią wspominamy, i wszystkich Twoich świętych, dla modlitw których nawiedź nas, Boże. Wspomnij wszystkich, którzy zasnęli w nadziei zmartwychwstania i życia wiecznego, i daj im odpoczynek tam, gdzie jaśnieje światłość Twego oblicza. Prosimy Cię również, Panie, abyś wspomniął cały episkopat prawowierny...”⁴⁰.

[Anafora św. Jana Chryzostoma, VIII wiek]

Jak zauważa Stefano Parenti⁴¹. późniejsze rozróżnienie między modlitwą wstawienniczą a wspomnieniem będzie zależało od oddzielenia kultu męczenników od kultu innych zmarłych⁴². Dyptyki⁴³ również zależą od wstawiennictwa.

3. Modlitwy wstawiennicze a modlitwa wiernych na Zachodzie

W latach sześćdziesiątych XX wieku, w czasie prac nad reformą liturgiczną rytu rzymskiego, niektórzy badacze wyrażali wątpliwości co do stosowności utrzymywania intercesji w modlitwach eucharystycznych⁴⁴. Jednym z nich był Hans Küng⁴⁵. Nierzadko takie poglądy uzasadniano ideą, że byłyby one przypadkowym

⁴⁰ *Anafora Jana Chryzostoma*, w: H. PAPROCKI (red.), *Wieczera Mistyczna*, Warszawa 1988, s. 128. Zob. również: G. WINKLER, *Die Intercessionen der Chrysostomusanaphora in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, „Orientalia Christiana Periodica” 36 (1970), s. 301-336; 37 (1971), s. 333-383; a także S. PARENTI, *L’anafora di Crisostomo*, s. 371-442.

⁴¹ Por. *Tamże*, s. 371, przypis 2.

⁴² Na ten temat zob. także C. VOGEL, *Prière ou intercession? Une ambiguïté dans le culte paléochrétien des martyrs*, w: [bez red.], *Communio sanctorum. Mélanges offerts à Jean-Jacques von Allmen*, Paris 1982, s. 284-290; a także G. WAGNER, *La commémoration des Saints dans la prière eucharistique*, „Irénikon” 45 (1972), s. 447-456; a zwłaszcza R.F. TAFT, *Praying to or for the Saints? A Note on the Sanctoral Intercessions/Commemorations in the Anaphora*, w: M. SCHNEIDER, W. BERSCHIN (red.), *Ab Oriente et Occidente (Mt 8, 11). Kirche aus Ost und West. Gedenkschrift für Wilhelm Nyssen*, St. Ottilien 1996, s. 439-455.

⁴³ Por. S. PARENTI, *L’anafora di Crisostomo*, s. 372. Na temat rozwoju dyptyków w liturgii św. Jana Chryzostoma zob. R.F. TAFT, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, vol. 4: *The Diptychs*, Roma 1991.

⁴⁴ Dziękuję prof. Stefano Parentiemu za wskazanie tych faktów, przypomnianych przez Roberta Tafta w jego nigdy nie opublikowanym tomie na temat anafory św. Jana Chryzostoma.

⁴⁵ Por. H. KÜNG, *Das Eucharistiegebet. Konzil und Erneuerung der römischen Liturgie*, „Wort

elementem anafory, dodanym po osiągnięciu przez nią pełnej formy. Echo tego można znaleźć na przykład w tomie poświęconym Eucharystii we francuskim podręczniku *L'Église en prière*.

„Podobnie jak *Sanctus*, modlitwy wstawiennicze nie należą do pierwotnej struktury modlitw eucharystycznych. Hipolit je ignoruje, a obrządku galijski i hiszpański nigdy ich nie znały, ponieważ «czytanie imion» odbywało się «przed misteriami». Zamiast tego znajdują się one we wszystkich innych rodzinach liturgicznych, ale w różnych miejscach, co raczej dowodzi, że ich wprowadzenie nastąpiło po ustaleniu elementów anafory»⁴⁶.

Jak zauważył Robert Taft, takie niemal powierzchowne wyobrażenie o historii anafory nie uzasadnia tego, że skoro jakiś element jest późniejszy, to można go wyrzucić⁴⁷. Głównym problemem jest pytanie, kto jest w stanie określić, kiedy dokładnie anafora osiągnęła swoją pełną formę?

Jest powszechnie znanym faktem, do którego nawiązuje Cabié w swoim podręczniku, że wśród liturgii zachodnich nierzymskich, z wyjątkiem tradycji mediolańskiej, istnieje zwyczaj czytania imion ofiarujących (dyptyków) przed anaforą, po której następuje oracja *Post nomina*⁴⁸. Czytanie to zazwyczaj obejmowało również imiona biskupów pozostających w komunii z Kościołem lokalnym, przywódców społeczeństwa obywatelskiego, głównych żyjących i zmarłych ofiarodawców oraz niektórych świętych⁴⁹. To zwykle wyjaśnia brak tej części w modlitwie eucharystycznej w tych tradycjach. Jest całkowicie uzasadnione,

und Wahrheit” 18 (1963), s. 102-107. Carlo Braga zauważa w tym względzie: „Emendatio quam H. Küng proponit expungit a Canone omnes intercessiones atque commemorationes Sanctorum tum ante tum post consecrationem, necnon verba mysterium fidei in verbis consecrationis calicis. Sed omnes facile vident defectum huius solutionis, quae expungit duo ex elementis quae communia sunt universae traditioni anaphonarum in tota Ecclesia: et hoc grave est, quia expellit e Canone non solum ideam intercessionis Sanctorum, sed praesertim ideam intimae unionis quae Ecclesiam in terris peregrinantem cum Ecclesia caelesti coniungit, imprimis vero cum beata Dei Genetrice”. C. BRAGA, *De novis precibus eucharisticis liturgiae latinae*, „Ephemerides Liturgicae” 82 (1968), s. 216-217.

⁴⁶ R. CABIÉ, *L'eucaristia*, Brescia 2008, s. 130. Tłumaczenie własne włoskiej wersji podręcznika. We fragmentach zaznaczonych cudzysłowem Cabié nawiązuje do cytatu ze słynnego dekretu Innocentego I do Decencjusza z 19 marca 416 roku, którego sam był edytorem. Por. TENZE (red.), *La lettre du pape Innocent Ier a Décentius de Gubbio (19 Mars 416). Texte critique, traduction et commentaire*, Louvain 1973.

⁴⁷ Patrz wyżej, przypis 44.

⁴⁸ Por. M. SMYTH, *Ante altaria. Les rites antiques de la messe dominicale en Gaule, en Espagne et en Italie du Nord*, Paris 2007, s. 91. Choć nieliczne, przykłady formuł czytania dyptyku na nierzymskim Zachodzie poświadczane są zarówno w tradycji hiszpańskiej jak i galijskiej. *Tamże*, s. 92-93.

⁴⁹ Por. *Tamże*, s. 90.

aby sądzić, że jest to dokładnie praktyka, z którą Innocenty I polemizuje w swoim liście do Decencjusza, biskupa Gubbio w 416 r.⁵⁰. W rzeczywistości, przynajmniej od tego czasu, nie mamy wiarygodnego śladu w Rzymie czytania imion ofiarujących jak tylko w Kanonie. Dość szczególna jest kwestia dwóch kolekt z palimpsestu monachijskiego z połowy VII wieku, badanych jakiś czas temu przez Grosa, które zachowują wyraźne odniesienie do modlitw wstawienniczych w części *Post secreta*⁵¹, a więc w modlitwie eucharystycznej, co jest nietypowe dla nierzymskich obrządków łacińskich⁵². Według opinii badaczy byłby to bardziej archaiczny typ galijskiego *ordo missae*, który znał intercesje w anaforze. Chociaż kwestia ta wymagałaby bardziej dogłębnego studium, które wykracza poza granice tego artykułu, wydaje się, można byłoby wytłumaczyć ten przypadek wpływem procesu romanizacji, nawet jeśli, jak zauważa Smyth, źródło jest tylko „nieznacznie zromanizowane”⁵³. Enrico Mazza zidentyfikował możliwe starożytne kolekty związane z łamaniem chleba⁵⁴. Sądzę, że jego intuicja jest również ważna dla odnalezienia klucza do zrozumienia roli modlitw wstawienniczych w liturgii eucharystycznej.

Zakończenie

Ogólne spojrzenie na obecność intercesji w rycie eucharystycznym z jednej strony, zwłaszcza na Zachodzie, wydaje się potwierdzać współzależność tematyczną treści między modlitwą eucharystyczną a częścią ją poprzedzającą. Jeśli istnieją wstawiennictwa przed dziękczynieniem (nierzymskie rytury łacińskie

⁵⁰ „Co się zaś tyczy podawania imion, zanim kapłan odmówi kanon i w swojej modlitwie poleci dary ofiarne tych, których imiona należy wymienić: jak to jest przesadne, także ty sam dzięki swej mądrości to uznasz, abyś nie wymieniał imienia kogoś przed złożeniem Bogu jego ofiary, jako że dla Niego nie ma nic nieznanego. Należy więc najpierw polecić ofiary i wtedy wypowiadać imiona tych, których trzeba, aby były wymienione podczas [sprawowania] świętych tajemnic, a nie podczas innych [obrzędów], które je poprzedzają, abyśmy przez same misteria otworzyli drogę do następujących później modlitw”. INNOCENTY I, *List do Decencjusza, biskupa Gubbio*, w: W. TUREK (red.), *Święty Innocenty I, papież List do Decencjusza biskupa Gubbio*, Toruń 2017, s. 57.

⁵¹ Por. M.S. GROS, *Notes sobre les dues col·lectes post secreta del sacramentari gal·licà München CLM 14429*, „Revista Catalana de Teologia” 10 (1985), s. 369-376.

⁵² Zgodnie z zaproponowaną przeze mnie rekonstrukcją starożytnej anafory ambrożyjskiej, między narracją o ustanowieniu a *Pater* miałyby miejsce kolekty na łamanie chleba, bez intercesji, jak w Kanonie rzymskim. Por. Ł. CELIŃSKI, *I riti che seguono l'anafora nella messa in Occidente*, s. 221-237.

⁵³ M. SMYTH, *La liturgie oubliée. La prière eucharistique en Gaule antique et dans l'Occident non romain*, Paris 2003, s. 55. Pewien paralelizm można dostrzec w przypadku *Missa omnimoda* z wizygockiego *Liber Ordinum*, w której, oprócz modlitw wstawienniczych regularnie obecnych między czytaniem a pokojem, po *Pater* następuje długi embolizm, zawierający elementy tradycji rzymskiej. Por. J. JANINI (red.), *Liber ordinum episcopal* nn. 512a-512g, Abadía de Silos 1991, s. 201-202.

⁵⁴ Por. E. MAZZA, *Uno studio sulla struttura dell'anafora gallicana e hispanica*, „Ecclesia Orans” 28 (2011), s. 30-31.

z wyjątkiem Mediolanu), brakuje ich w modlitwie eucharystycznej. Wydaje się jednak, że nie jest to ogólne prawo liturgii nawet w starożytności, co potwierdza na przykład Księga VIII *Konstytucji Apostolskich*, gdzie modlitwy wstawiennicze są obecne zarówno przed, jak i na końcu anafory. Wydaje się jednak, że we Mszy świętej intercesje są zawsze jakoś związane z chlebem: albo kiedy jest on przygotowywany (jak w bizantyjskiej proskomidii), albo kiedy jest przynoszony na ołtarz (przed modlitwą eucharystyczną), albo kiedy ma być łamany (ostatnia część anafory). Zawsze reprezentuje on Kościół, którego jedność jest wyrażana i upraszana właśnie w modlitwach wstawienniczych.

Streszczenie

Temat pochodzenia sekcji modlitw wstawienniczych w anaforach nie cieszył się zbyt dużym zainteresowaniem wśród badaczy liturgii w ostatnich latach. W okresie poprzedzającym reformę Mszy Świętej, zainspirowaną postanowieniami Soboru Watykańskiego II, krążyły różne opinie na ich temat, nierzadko łączone z postulatem ich usunięcia z modlitw eucharystycznych. Zamiast tego, ostatecznie w nowym rycie Mszy rzymskiej pojawiła się modlitwa wiernych, której brak w przeszłości mógł być uzależniony od rozwoju struktury Kanonu rzymskiego. Niniejszy skromny artykuł podejmuje próbę wskazania genezy modlitw wstawienniczych w anaforach, począwszy od najstarszych źródeł chrześcijańskich, a także teologicznej interpretacji ich relacji do struktury obrzędu eucharystycznego.

Summary

Intercessions in Eucharistic prayers. History and theology

The subject of the origin of the intercessory prayer sections in the anaphora has received little attention among liturgical scholars in recent years. In the run-up to the reform of the Mass, inspired by the provisions of the Second Vatican Council, various opinions about them circulated, often combined with the demand to remove them from the Eucharistic prayers. Instead, the prayer of the faithful eventually appeared in the new rite of the Roman Mass, the absence of which in the past may have depended on the development of the structure of the Roman Canon. This modest article attempts to point out the genesis of the intercessory prayers in the anaphora, starting from the oldest Christian sources, as well as the theological interpretation of their relation to the structure of the Eucharistic rite.

Bibliografia:

Angelucci, V. (2021). *Ad collectam e sacrario. I riti d'ingresso nella liturgia romana*. Münster-Zürich: LIT.

Baron, A., Pietras, H. (red.). (2007). *Consitutiones Apostolorum*. Kraków: Wydawnictwo WAM.

Botte, B. (2009). *Il movimento liturgico. Testimonianza e ricordi*. Cantalupa: Effata

Bradshaw, P. (2016). *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody badań wczesnej liturgii*. Kraków: Fundacja Dominikański Ośrodek Liturgiczny.

Bradshaw, P., Johnson, M.E. (2012). *The Eucharistic Liturgies. Their Evolution and Interpretation*. Collegeville (Minnesota): Liturgical Press.

Braga, C. (1968). De novis precibus eucharisticis liturgiae latinae. *Ephemerides Liturgicae* 82, 216-238.

Cabié, R. (red.). (1973). *La lettre du pape Innocent Ier a Décentius de Gubbio (19 Mars 416). Texte critique, traduction et commentaire*. Louvain: Publications Universitaires de Louvain.

Cabié, R. (2008). *L'eucaristia*. Brescia: Queriniana.

Celiński, Ł. (2020). *I riti che seguono l'anafora nella messa in Occidente. Studio di liturgia comparata*. Münster-Zürich: LIT.

Cumming, G.J. (1981). The Early Eucharistic Liturgies in Recent Research. W: B.D. Spinks (red.), *The Sacrifice of Praise. Studies on the Themes of Thanksgiving and Redemption in the Central Prayers of the Eucharistic and Baptismal Liturgies in Honour of Arthur Hubert Courtain (65-69)*. Roma: CLV-Edizioni Liturgiche.

Dix, G. (1945). *The Shape of the Liturgy*. London: A&C Black.

Gerhards, A. (1992). Entstehung und Entwicklung des Eucharistischen Hochgebets im Spiegel der neueren Forschung. Der Beitrag der Liturgiewissenschaft zur liturgischen Erneuerung. W: A. Heinz, H. Rennings (red.), *Gratias agamus. Studien zum eucharistischen Hochgebet für Balthasar Fischer (75-96)*. Freiburg-Basel-Wien: Herder.

Gros, M.S. (1985). Notes sobre les dues col-lectes *post secreta* del sacramentari gal-licà München CLM 14429. *Revista Catalana de Teologia* 10, 369-376.

Hänggi, A., Pahl, I. (1968). *Præx eucharistica. Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti*, Fribourg (Suisse): Éditions Universitaires.

Häussling, A.A. (1990). *Missarum sollemnia und Eucharistie. Die liturgiewissenschaftliche Erklärung der Messe von Josef Andreas Jungmann zu Hans Bernhard Meyer. Anlässlich von Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft, Teil 4. Archiv für Liturgiewissenschaft* 32, 382-393.

Janini, J. (red.). (1991). *Liber ordinum episcopalium*. Silos: Abadía de Silos.

Jungmann, J.A. (1962). *Missarum sollemnia: eine genetische Erklärung der römischen Messe*. t. 1-2. Wien-Freiburg: Herder.

Käsemann, E. (1985). Gli inizi della teologia cristiana, w: Tenze (red.). *Saggi esegetici* (83-105). Casale Monferrato: Marietti.

Küng, H. (1963). Das Eucharistiegebet. Konzil und Erneuerung der römischen Liturgie. *Wort und Wahrheit* 18, 102-107.

Mazza, E. i in. (red.). (1996). *Segno di unità. Le più antiche eucaristie delle Chiese*. Bose: Qiqajon.

Mazza, E. (2003). *La celebrazione eucaristica. Genesi del rito e sviluppo dell'interpretazione*. Bologna: EDB.

Mazza, E. (2011). Uno studio sulla struttura dell'anafora gallicana e hispanica. *Ecclesia Orans* 28, 7-47.

Mazza, E. (2018). Genesi dell'anafora fino a Basilio. W: E. Albano (red.). *La cena del Signore. Una prospettiva di studio diacronica* (137-184). Bari: Ecumenica Editrice.

Meyer, H.B. (1989). *Eucharistie. Geschichte, Theologie, Pastoral*. Regensburg: Friedrich Pustet.

Migne, J.P. (red.). (1857). *Patrologia graeca*. t. 11. Lutetiae Parisiorum: Apud J.-P. Migne Editorem.

Munier, C. (red.). (2006). *Justin Apologie pour les chrétiens*. Paris: Cerf.

Paprocki, H. (red.). (1988). *Wieczerja Mistyczna*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Parenti, S. (2020). *L'anafora di Crisostomo. Testo e contesti*. Münster: Aschendorff.

Parenti, S. (2022). Gli studi storici in liturgia: l'apporto della liturgia comparata. *Archivio Teologico Torinese* 2, 271-287.

Raffa, V. (2003). *Liturgia eucaristica. Mistagogia della Messa: dalla storia e dalla teologia alla pastorale pratica*. Roma: CLV-Edizioni Liturgiche.

Smyth, M. (2003). *La liturgie oubliée. La prière eucharistique en Gaule antique et dans l'Occident non romain*. Paris: Cerf.

Smyth, M. (2007). *Ante altaria. Les rites antiques de la messe dominicale en Gaule, en Espagne et en Italie du Nord*. Paris: Cerf.

Spinks, B.D. (2013). *Do This in Remembrance of Me. The Eucharist from the Early Church to the Present Day*. London: SCM Press.

Starowieyski, M. (red.). (1987). *Eucharystia pierwszych chrześcijan*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.

Taft, R.F. (1991). *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, t. 4: *The Diptychs*. Roma: Pontificium Institutum Studiorum Orientalium.

Taft, R.F. (1996). Praying to or for the Saints? A Note on the Sanctoral Intercessions/Commemorations in the Anaphora. W: M. Schneider, W. Berschin (red.), *Ab Oriente et Occidente (Mt 8,11). Kirche aus Ost und West. Gedenkschrift für Wilhelm Nyssen (439-455)*. St. Ottilien: EOS.

Taft, R.F. (2014). Analiza strukturalna jednostek liturgicznych. Esej metodologiczny. W: Tenże, *Ponad wschodem i zachodem. Problemy rozumienia liturgii* (245-265). Kraków: Wydawnictwo M.

Taft, R.F. (2014). Nowe spojrzenie na historycyzm. W: Tenże, *Ponad wschodem i zachodem. Problemy rozumienia liturgii* (43-64). Kraków: Wydawnictwo M.

Taylor, J. (1999). The Breaking of the Bread. *Ephemerides Liturgicae* 113, 332-346.

Tichý, R. (2016). *Proclamation de l'Évangile dans la messe en Occident. Ritualité, histoire, comparaison, théologie*. Roma: EOS-Editions of Sankt Ottilien.

Turek, W. (red.). (2017). *Święty Innocenty I, papież List do Decencjusza biskupa Gubbio*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Vogel, C. (1982). Prière ou intercession? Une ambiguïté dans le culte paléochrétien des martyrs. W: [s.ed.], *Communio sanctorum. Mélanges offerts à Jean-Jacques von Allmen* (284-290). Paris: Labor et fides.

Wagner, G. (1972). La commémoration des Saints dans la prière eucharistique. *Irénikon* 45, 447-456.

Winkler, G. (1970). Die Interzessionen der Chrysostomusanaphora in ihrer geschichtlichen Entwicklung (I). *Orientalia Christiana Periodica* 36, 301-336.

Winkler, G. (1971). Die Interzessionen der Chrysostomusanaphora in ihrer geschichtlichen Entwicklung (II). *Orientalia Christiana Periodica* 37, 333-383.